

БЕЛАРУСКАЯ ТЭХНІЧНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ: СІНТАГМАТЫЧНЫЯ СУВЯЗІ І АДНОСІНЫ

Сістэмны падыход да аналізу тэрміналагічных адзінак знайшоў сваё адлюстраванне і ў сінтагматыцы. Сінтагматычныя сувязі і адносіны заснаваны на лінейным характары мовы. Дзякуючы гэтаму элементы, размешчаныя адзін за адным, утвараюць моўны ланцужок, паслядоўнасць – сінтагму. Даны тып сувязей у любой рэальнай тэрміналогіі рэалізуецца на ўзроўні тэрміналагічных словазлучэнняў, разнастайных паводле семантыкі і структуры. Тэрмін-словазлучэнне абазначае адзінае складанае паняцце, больш вузкае, канкрэтнае, чым адпаведнае родавае, што абазначаецца тэрмінам-словам. Элементы тэрміналагічнага словазлучэння функцыянуюць не ізалявана, а ў спалучэнні адзін з адным.

У першых значных даследаваннях па тэорыі тэрміна праводзіўся дэтальны аналіз састаўных тэрмінаадзінак з пункту гледжання лагічных адносін кампанентаў, іх структурна-семантычнай арганізацыі. Даныя найменні сталі прадметам лінгвістычнага аналізу ў працах вучоных-тэрмінолагаў Д.С. Лотэ, А.А. Рэфармацкага, Б.М. Галавіна, В.П. Даніленка, Т.Л.Кандэлакі, Л.А. Капанадзе, Р.Ю. Кобрына, Л.А. Антанюк, В.П. Краснея і інш. Гэты аналіз непазбежна прыводзіў да супастаўляльнага аналізу састаўных тэрмінаў, свабодных словазлучэнняў і фразеалагізмаў.

Па пытанні суаднесенасці тэрміналагічных словазлучэнняў з фразеалагізмамі ў лінгвістычнай літаратуры існуюць процілеглыя пункты погляду. Рад даследаванняў характарызуецца дыферэнцыраваным падыходам да гэтай праблемы і даказвае правамернасць аднясення асобных састаўных тэрмінаў у склад фразеалагізмаў (В.У. Вінаградаў, С.І. Ожагаў, М.М. Шанскі, І.Я. Лепешаў). В.М. Сяргеўніна тэрміналагічныя словазлучэнні падзяляе на свабодныя, устойлівыя і фразеалагічныя. На яе думку, свабодныя полікампанентныя намінацыі характарызуюцца поўнай выводнасцю значэння спалучэння ў цэлым з сумы значэнняў яго кампанентаў. Устойлівыя спалучэнні таксама маюць значэнне, што цалкам выводзіцца са значэнняў элементаў словазлучэння. Але паслядоўнасць кампанентаў у гэтых спалучэннях не можа быць зменена без змены сэнсу ўсяго словазлучэння. Фразеалагічныя словазлучэнні валодаюць цэласным значэннем, што не выводзіцца з сумы значэнняў іх кампанентаў [1, с. 49–50]. Частка даследчыкаў даказвае правамернасць разгляду ўсіх састаўных тэрмінаў у складзе фразеалагізмаў (С.Д. Бераснеў, А.Д. Хаюцін). Яшчэ адна група вучоных выводзіць састаўныя тэрмінаадзінкі ва ўсёй іх сукупнасці за межы фразеалогіі (А.М. Бабкін, А.М. Кожын, Е.Н. Талікіна).

На нашу думку, неправамерна сцвярджаць аб прыналежнасці тэрміналагічных словазлучэнняў да фразеалагічных адзінак, паколькі на ўзроўні лексіка-граматычнага аналізу можна адзначыць, што: 1) галоўным у семантыцы фразеалагізма з'яўляецца момант характарыстыкі, другі семантычны план, семантычны стрыжань тэрміналагічнага словазлучэння – вызначэнне паняцця; 1) фразеалагічнай адзінцы ўласціва лексічная непадзельнасць, значэнне ж тэрміналагічнага словазлучэння, за рэдкім выключэннем, роўнае суме значэнняў

яго кампанентаў. Элементы спецыяльных комплексных намінацый аб'яднаны рода-відавымі сувязямі; шматслоўныя тэрмінаадзінкі валодаюць здольнасцю ўступаць у гіпера-гіпанімічныя адносіны (напрыклад, тэрмін *платформа* будзе выступаць гіперонімам да словазлучэнняў *платформа багажная, платформа перагрузачная, платформа сартавальная* і інш.). Полікампанентныя тэрміны ў адносінах да родавай назвы выступаюць як гіпонімы, нясуць дадатковую сэнсавую нагрузку, пашыраюць змест паняцця, удакладняюць яго. У адносінах паміж сабой яны выступаюць у ролі сугіпонімаў; 3) экспрэсіўнасць, вобразнасць фразеалагічнай адзінкі з'яўляецца адной з асноўных яе прымет, а для тэрміналагічных словазлучэнняў вобразнасць як элемент унутранай формы амаль не ўласціва; 4) тэрміналагічныя словазлучэнні могуць падвяргацца фразеалагізацыі. У большасці выпадкаў гэта ўласціва спалучэнням слоў з апорным кампанентам – дзеясловам звязнага ўжывання. Напрыклад, тэрмін- словазлучэнне *вывесці на арбіту* пры фразеалагізацыі набывае значэнне 'дапамагаць стаць вядомым, з трывалым месцам у жыцці' і інш.; 5) фраземы суадносяцца са словамі, тэрміны-словазлучэнні незалежна ад ступені семантычнай злітнасці кампанентаў патрабуюць дэфініцыі; б) некаторыя тэрміны- словазлучэнні могуць сціскацца, кандэнсавання шляхам утварэння абрэвіятур (*дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя – ДАІ, тэхнічнае абслугоўванне – тэхабслугоўванне*), на аснове суфіксальнай і нульсуфіксальнай дэрывацыі (*махавае кола – махавік, сатэлітная шасцярня – сатэліт*), шляхам пропуску элемента, які выражае атрыбутыўную прымету, што прыводзіць да замены відавочнага тэрміна родавым (*абсалютны тэрмометр, акустычны тэрмометр – тэрмометр*).

Паводле семантычнай злітнасці кампанентаў тэрміналагічныя словазлучэнні падзяляюцца намі на свабодныя і ўстойлівыя. Свабоднымі (у тэхнічнай тэрміналогіі іх пераважная большасць) полікампанентнымі тэрмінамі мы лічым такія, агульнае значэнне якіх абумоўлена значэннем кожнага слова. Элементы шматслоўнай намінацыі могуць ужывацца самастойна, па-за межамі данай канструкцыі, рэалізуючы пры гэтым такую ж семантыку (тыпу *аператар білінейны, станок агрэгатны, эксцэнтрык калодак тормаза рэгуліровачны* і інш.). Кола лексіка-граматычнай спалучальнасці кампанентаў асобных устойлівых словазлучэнняў абмежавана канкрэтнымі моўнымі адзінкамі, ядзерны або дыферэнцыяльны элемент іх выкарыстоўваецца ў пераносным значэнні, характарызуецца звязным ужываннем і валодае абмежаванай валентнасцю (*агнавая кропка, адпачын металу, скрытая камера*). Сярод тэрмінаў данай групы можна вылучыць састаўныя намінацыі з ядзерным кампанентам – дзеясловам звязнага ўжывання, якія ў працэсе пераасэнсавання часткова дэтэрміналагізаваліся і фразеалагізаваліся: *даць газу* 'паскорыць рух, павялічыць паступленне гаручага'; *збавіць газ* 'зменшыўшы паступленне гаручага, сцішыць ход машыны'. Другая група тэрмінаў- словазлучэнняў падверглася поўнай дэтэрміналагізацыі і фразеалагізацыі: *выходзіць (выйсці) на арбіту* 'станавіцца прыметным, вядомым, дабівацца больш высокага становішча ў жыцці' і інш. Такі ж тып спалучальнасці элементаў на ўзроўні семантычнай арганізацыі, на нашу думку, уласцівы і полікампанентным назвам, якія В.М. Сяргеўніна прапануе лічыць тэрміналагічнымі ўстойлівымі словазлучэннямі. Яны, як і свабодныя словазлучэнні, маюць значэнне, што поўнасцю выводзіцца са значэнняў усіх яго кампанентаў. Але змена парадку слоў у гэтых полікампанентных назвах прыводзіць да парушэння сэнсу ўсяго словазлучэння: *блюмінг з вялікім пад'ёмам верхняга валка* і інш.

Намі вылучаны наступныя тыпы семантычных адносін паміж кампанентамі тэхнічных тэрмінаў-словазлучэнняў: а) уласнаазначальныя: *адлюстравальнік лазерны*; б) тэмпаральныя: *пакрыццё часовае*; в) лакальныя: *памутненне ўнутранае*; г) кандыцыянальныя: *абточка на такарным аўтамаце*; д) аб'ектныя: *аслабленне люстраной частаты*; е) інструментальныя: *адключэнне напружаннем*; ж) лінейныя: *разліўка гарызантальная*; з) квантатыўныя: *сумесеўтварэнне першаразовае*; і) мадальныя: *цынкаванне гальванічнае*; к) абсентыўныя: *супраціўленне безындуктыўнае*.

Як паказвае аналіз, тэхнічныя тэрміны-словазлучэнні (ТС) неаднародныя па сваёй структуры. Назіранні над састаўнымі тэрмінамі паказваюць, што найбольш ужывальным структурным тыпам іх выступаюць полікампанентныя назвы з назоўнікамі у якасці ядзернага кампанента. Субстантыўныя ТС прадстаўлены разнастайнымі ў структурна-граматычным плане мадэлямі, найбольш прадуктыўнымі сярод якіх з'яўляюцца наступныя:

двухкампанентныя: **прым. + наз.:** *гідрамеханічная трансмісія*; **наз. + наз. родн. скл.:** *нацяжэнне арматуры*. Асобную групу тэрміналагічных адзінак гэтай мадэлі складаюць намінацыі эпанімічнага характару, якія ў данай сферы валодаюць значнай прадуктыўнасцю, паколькі менавіта тэхніцы ўласціва найбольшая колькасць адкрыццяў. Функцыю залежнага кампанента ў іх выконваюць уласныя імёны, якія ўказваюць на аўтараў-вынаходнікаў: *аналіз Фур'е, гіраскоп Фуко*; **наз. + прын. для + наз. родн. скл.:** *брусок для замацавання*;

трохкампанентныя: **прым. + прым. + наз.:** *пераходны лінейны трансфарматар*; **наз. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *рэжым вялікіх сігналаў*; **прым. + наз. + наз. родн. скл.:** *наветраны акумулятар ціску*; **наз. + наз. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *мантаж лініі электраперадачы*;

чатырохкампанентныя: **прым. + прым. + прым. + наз.:** *ультрагукавы тэрапеўтычны ўніверсальны апарат*; **прым. + наз. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *сталеплавільны агрэгат бесперапыннага дзеяння*; **наз. + прым. родн. скл. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *агрэгат бесперапыннага гарачага ацынкавання*, **наз. + наз. родн. скл. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *апарат ўзнаўлення магнітнай фанаграмы*; **наз. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *вянец накіравальнага кола турбіны*; **наз. + наз. родн. скл. + наз. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *вал пераключэння напрамку ходу*.

Сярод непрадуктыўных мадэлей ТС можна назваць наступныя: двухкампанентныя: **наз. + наз. тв. скл.:** *афінаж кіслотамі*; **наз. + прын. без + наз. родн. скл.:** *бензін без прысадкі*; **наз. + прын. з + наз. родн. скл.:** *блок з пенабетону*; **наз. + прын. на + наз. месн. скл.:** *балансіроўка на масе*; **наз. + прын. на + наз. месн. скл.:** *атэнюатар на рэзістарах*; **наз. + прын. пры + наз. месн. скл.:** *ватэрлінія пры дыферэнце*; **наз. + прын. у + наз. месн. скл.:** *варка ў катле*; **наз. + прын. з + наз. тв. скл.:** *пад'ём з грузам*; **наз. + прын. над + наз. тв. скл.:** *варка над вакуумам*; **наз. + прын. на + наз. він. скл.:** *палёт на працягласць*; **наз. + прын. над + наз. він. скл.:** *болт над разгортку*; **наз. + прын. у + наз. він. скл.:** *увядзенне ў эксплуатацыю*; **дзеепрым. + наз.:** *запаяная ампула і інш.*;

трохкампанентныя: **наз. + прын. з + прым. тв. скл. + наз. тв. скл.:** *абанемент з дадатковым апаратам*; **наз. + прын. з + дзеепрым. тв. скл. + наз. тв. скл.:** *ванна з расплаўленым цынкам*; **наз. + прын. для + наз. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *аўтаклаў для прапіткі шпал*; **наз. + прын. з + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.:** *ахтэрштэвень з літай сталі*; **наз. + прын. з + наз. тв. скл. + наз. родн. скл.:** *аўтаклаў з цыркуляцыяй наветра*; **наз. + наз. родн. скл. + прын.**

ад + наз. родн. скл.: блок сілкавання *ад сеткі*; наз. + наз. родн. скл. + прын. з + наз. родн. скл.: *увод даных з перфакарт*; наз. + наз. родн. скл. + прын. у + наз. він скл.: *пераўтварэнне сілы ў цяпло*; наз. + наз. родн. скл. + прын. у + наз. месн. скл.: *валентнасць элемента ў злучэнні*; наз. + наз. родн. скл. + прын. *на* + наз. месн. скл.: *блакіроўка фарсажу на абаротах*; наз. + прын. *да* + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.: *газаход да дымавой трубы*; наз.

+ прын. *для* + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.: *аўтамат для дугавой зваркі*; наз. + прын. *ад* + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.: *блакіроўка ад сустрэчнага выкліку*; наз. + прын. *на* + прым. месн. скл. + наз. месн. скл.: *аўтамабіль на наветранай падушцы*; наз. + прын. *на* + прым. месн. скл. + наз. месн. скл.: *аўтасуправаджэнне на вуглавых каардынатах*; наз. + прын. у + прым. месн. скл. + наз. месн. скл.: *аліціраванне ў цвёрдым асяроддзі*; наз. + наз. родн. скл. + зл. *і* + наз. родн. скл.: *баланс вады і валакна*; наз. + прын. + наз. він. скл. + наз. родн. скл.: *патак праз сістэму абслугоўвання і інш.* У радзе выпадкаў сустракаюцца трохкампанентныя тэрміны, у склад якіх уваходзіць назоўнік і залежнае ад яго адасобленае азначэнне, выражанае спалучэннем двух прыметнікаў (*вельчыня, блізкая да разліковай*) або дзеепрыметніка і назоўніка (*борт, апушчаны пры крэне*) і інш.;

чатырохкампанентныя: наз. + прын. з + прым. тв. скл. + прым. тв. скл. + наз. тв. скл. : *аўтагенератар з індуктыўнай адваротнай сувяззю*; наз. + прын. *для* + наз. родн. скл. + наз. родн. скл. + наз. тв. скл.: *аўтамат для фармавання вырабаў раздзіманнем*; наз. + прын. *для* + наз. родн. скл. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл.: *ванна для ахалоджвання фармавых стрыжняў*; наз. + прын. *для* + прым. родн. скл. + наз. родн. скл. + наз. родн. скл.: *баржа для цяжкіх навалачных грузаў*; наз. + наз. родн. скл. + наз. родн. скл. + прын. + наз. родн. скл.: *аўтамат перапуску наветра з кампрэсара*; наз. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл. + прын. у + прым. він. скл.: *пераўтварэнне пераменнага току ў пастаянны*; наз. + прын. з + прым. тв. скл. + наз. тв. скл. + наз. родн. скл.: *ватметр з дыстанцыйнай перадачай паказанняў*; прым. + наз. + прын. з + прым. тв. скл. + наз. тв. скл.: *ртутны вентыль з сетачным кіраваннем*; прым. + наз. + прын. з + дзеепрым. тв. скл. + наз. тв. скл.: *цеплавы ватметр з награваемай ніццю*; наз. + наз. родн. скл. + наз. тв. скл. + наз. родн. скл.: *агрэгат кіравання перапускам наветра*; прым. + наз. + прын. *для* + наз. родн. скл. + наз. родн. скл.: *ручны валік для раскачвання фарбы*; прым. + наз. + прын. + наз. родн. скл. + зл. + наз. родн. скл.: *агульная антэна для перадачы і прыёму*; наз. + наз. родн. скл. + прын. *на* + прым. месн. скл. + наз. месн. скл.: *варка мыла на едкім натры*; наз. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл. + прын. *на* + наз. месн. скл.: *вал такарнага станка на дрэву*; наз. + прым. родн. скл. + наз. родн. скл. + зл. + наз. родн. скл.: *апарат вертыкальнага ўзлёту і пасады*; наз. + прын. *для* + наз. родн. скл. + прын. *на* + прым. він. скл. + наз. він. скл.: *апарат для выпрабавання на стомленую трываласць*; наз. + прын. *для* + наз. родн. скл. + прым. тв. скл. + наз. тв. скл.: *апарат для пастэрызацыі інфрачырвонымі прамянямі і інш.* Сустракаюцца чатырохкампанентныя тэрміны, у склад якіх уваходзіць назоўнік і залежны ад яго адасоблены дзеепрыметны зварот: *валкі, размешчаныя ў шахматным парадку і інш.*

Тэхнічная тэрміналогія змяшчае пэўную колькасць тэрмінаў – складаназалежных сказаў з даданай азначальнай развітай і неразвітай часткай: *блок, які размяркоўвае нагрузку; вектар, які верціцца*. Непрадуктыўную групу складаюць тэрміны – складаназалежныя сказы, у якіх галоўнай часткай

выступаюць поўныя двухсастаўныя неразвітыя (*ванна шлакавая, якая верціцца; праграма актыўная, якая галінуецца*) і развітыя (*вакуум-апарат выпарны з плёнкай, якая падымаецца; прыбор электравымяральны з магнітным полем, якое верціцца*) сказы.

Непрадуктыўную групу пяці-, шасці- і больш кампанентных тэрмінаў складаюць найменні – словазлучэнні, якія з’яўляюцца складанымі кампазіцыямі, утворанымі на базе двух- і трохчленных апорных словазлучэнняў. Агульнае значэнне ўсіх гэтых утварэнняў складаецца з фіксаваных значэнняў яго кампанентаў: [*батарэя паліўных элементаў*] [*з іонаабменнай мембранай*], [*рукаятка*] [*з вінтам рэгулявання нахілу*] [*спінкі сядзення вадзіцеля*] і інш. Нельга не адзначыць, што пры практычным выкарыстанні састаўных тэрмінаў узнікае непазбежнасць эліпсісу – выпадзення часткі структурных элементаў словазлучэнняў. У першую чаргу адбываецца замена відавога тэрміна родавым: *механічная загрузка, цыркуляцыйная загрузка – загрузка; рычаг клавішны, рычаг ураўняльны, рычаг шарнірны – рычаг*. Пры эліпсісе можа назірацца перанос прымет з часткі на цэлае: *аўтамабіль з карбюратарным рухавіком – карбюратарны аўтамабіль*.

Наяўнасць полікампанентных назваў, разнастайных паводле семантычнай злітнасці кампанентаў і структурнай арганізацыі, іх узаемадзеянне ў тэрмінасістэме, узаемаабумоўленасць і ўзаемазалежнасць дазваляюць сцвярджаць пра сістэмнасць тэхнічнай тэрміналогіі ў сінтагматычным плане.

Спіс літаратуры

1. Сергевнина, В. М. О методике выделения терминов // Термин и слово. – Горький, Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1982. – С. 46–53.